

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

АРКАДІЙ ЖУКОВСЬКИЙ (Франція, Париж)

Гетьман Іван Мазепа в оцінці Михайла Грушевського

Михайло Грушевський посідає провідне місце в українській історіографії не тільки великою кількістю важливих праць, статей, рецензій (у його спадщині бібліографи нараховують 1 779 окремих позицій)¹, але насамперед своїми дороговказами для української історії. Його велика заслуга -- це визначення схеми історії України у відомій статті², яку він підтвердив своєю монументальною десятитомною "Історією України - Руси"³, де обґрунтував приналежність Київської Русі до історії України. Грушевському судилося у своїх капітальних працях трактувати тільки перші етапи історії України, до початку другої половини XVII ст. (1658 р.). Імперативні обставини початку XX ст. -- розвиток національного відродження і перспектива розвалу імперій Росії і Австро-Угорщини - примусили Грушевського прискорити процес написання історії. З'являються "Очерк истории украинского народа"⁴, "Ілюстрована історія України" (обидві вийшли кількома виданнями і варіантами)⁵, "История украинского народа" (енциклопедичний нарис)⁶. Крім цього, з нагоди різних річниць і деяких обставин Грушевський трактував ті чи інші відтинки історії України, давав оцінку подіям та історичним постатям. У контексті такого загального, дещо популярного уявлення він декілька разів старався визначити місце і роль гетьмана Івана Мазепи в історії України.

Іван Мазепа і Михайло Грушевський -- дві великі постаті української історії, перший є представником українського самостійництва за козацької доби, другий -- будівничим й ідеологом української державності модерних часів, провідною особою Української Центральної Ради і Української Народної Республіки. Імперіалістична Росія, царська, а згодом советсько-більшовицька, чорнила та фальсифікувала дії українського гетьмана. Тому на протязі століть український народ під російською окупацією або нічого не знав, або діставав деформовану картину діяльності Мазепи. До цього докладали свою руку навчальні установи, російська історична наука і навіть церква. Недарма більшість студій про Мазепу з'явилася поза межами України, контрольованої царськими чи советськими окупантами⁷.

Дещо іншою, але аналогічною була й доля М. Грушевського. Він перебував під постійним обстрілом росіян і їх прислужників, які заперечували його історично-наукову діяльність, насамперед ту, в якій він підкреслював українську ідентичність і відрубність від усього російського. Чи не найбільш вороже ставилася російська сторона до Грушевського за його обґрунтування, що період Київської Русі належить історії України, а не Росії.

Сьогодні українська історіографія докладає зусиль, аби звести нанівець шкоду, заподіяну ворожою настановою окупанта цим двом історичним особам, їм присвячено багато публікацій, перевидано деякі розвідки, що з'явилися поза межами України, й деякі нові видання⁸. У цій історичній переоцінці слід не втрачати міру, постійно пам'ятати, що історична наука покликана наводити правдиві, перевірені факти, давати

об'єктивну оцінку подіям і особам, незалежно від національних потреб чи ідеологічних положень. У цьому контексті є й наша стаття на тему, як оцінював Грушевський історичну постать гетьмана Івана Мазепи.

Акт Мазепи 1708 р. був особливим кроком в українсько-російських відносинах. Він став символом, дороговказом для визвольних змагань українського народу. Витворився культ Мазепи, плеканий патріотичним українством, культ, який мобілізував до боротьби проти окупанта. Цей культ був живим, і він міцнішав з тиском окупаційної влади. Мазепа став національним героєм, прикладом до наслідування. У такому дусі представляла українська історіографія свого "Великого гетьмана"⁹.

Більшість українських істориків, а за ними й українська свідомо громадськість брала у Мазепи лише останній його політичний акт — розірвання з Москвою і союз з Швецією. Натомість М. Грушевський оцінював увесь період гетьманування Мазепи, вважаючи, що дії Мазепи до 1708 р., прислужування московському цареві, перекреслили успіх нової орієнтації. Народ і навіть велика частина провідної верстви не були підготовлені до радикальної зміни української політики, а страх перед російськими репресіями позбавив гетьмана народної підтримки, що й довело до катастрофи під Полтавою.

Грушевський не виправдовує довгу співпрацю Мазепи з московським царем, його антисоціальної політику, і віддає належне гетьманові тільки у меценатстві культурі і церкві. Він вважає, що не Мазепа був ініціатором зміни політики щодо Москви, а до неї його примусила козацька старшина. Тому Мазепа не був улюбленцем народу і мусив себе охороняти найманим військом з чужинців, сердюками.

Коротко в хронологічному порядку переглянемо найважливіші праці, розвідки Грушевського, в яких він аналізує діяльність гетьмана Івана Мазепи.

Рецензуючи монографію Федора Уманця "Гетмань Мазепа" (СПб., 1897)¹⁰, яку оцінює дуже критично, навіть вважає її зайвою (натомість О. Оглоблин дає їй позитивну оцінку), Грушевський подає й свої погляди на особу і діяльність Мазепи. Відомо, що праця Уманця була відповіддю в обороні гетьмана на монографію М. Костомарова¹¹, в якій, на думку рецензента, "щодо особи самого Мазепи автор [М. Костомаров. — А. Ж.] став на традиційно-російським ґрунті і признавши, що Мазепа не заступав ніякої політичної ідеї, що се був цілковитий егоїст і "воплощенная ложь", сією цілком негативною характеристикою заступав дорогу до зрозуміння справдішнього Мазепи"¹².

Грушевський закидає Уманцеві, що при написанні своєї монографії він не використав джерельні праці, а спирався тільки на дані М. Костомарова, "апольогії Орлика", Величка, "Історії Русів", через що вийшла праця "в тоні фейлетона провінціальної газети" з "апольогією особи Мазепи"¹³,

У рецензії Грушевський ґрунтовно проаналізував питання "переходу Мазепи від Москви на сторону Шведів". Грушевський згодний з думкою Уманця, "що неввіра Мазепи в можливість переведення в життя незалежної України і власна безпечність примушували Мазепу до вірності Москві, але заразом він [Уманець- -- А. Ж.] припускає, що Мазепа був під впливом особливих симпатій до Петра і його реформаторських заходів і щиро, з запалом служив їм..."¹⁴. Грушевський також ставить певною мірою скептично до тези, що Мазепа мав би "зрадити" (Москву) вже 1698—99 р., написавши "Думу", вважаючи цей аргумент за довільний, голослівний. На аргумент Уманця щодо переходу Мазепи від вірності до зради (Москви) і втаємничення цієї трансформації Грушевський дає свій коментар: "Сей ідеат оборотности сотворив таку ситуацію на Україні своїми заходами - нічим себе не зрадити, що справа була вперед забита, і Мазепа замість України перевів до Карла тільки себе самого з

горстию старшини й козаків, що були при ньому — доки не повтікали. Мотиви переходу Мазепи до Шведів зостаються не в'яченими; автор хіба затемнив їх самою гадкою про незвичайно далекі і вираховані пляни Мазепи"¹⁵.

Грушевський також відкидає тезу Уманця, що Мазепа не укладав з Польщею або шведами ніяких трактатів, "щоб нічим себе не в'язати, бо йшов до цілковитої незалежності України". На думку Грушевського, "Мазепа не робив того, бо до останньої хвили мостив містки на обидва боки, не мав ніяких далеких плянів (як на се вказує цілковите неприготованне ситуації), і як би не висилка до нього Меншікова, хто знає чи й відваживсь би іти до Шведів..."¹⁶.

Соціальні реформи Мазепи не внесли нічого нового, "як і інші гетьмани, Мазепа ішов тільки за загальною течією, за процесом кріпощення, а на українську старшину мусів оператись, як на більш розвинену політичну суспільну верству",

Грушевський висловлювався дещо обережніше про Мазепу у своєму курсі, прочитаному 1903 р. в російській школі суспільних наук у Парижі. Цей курс "Очеркь истории украинскаго народа"¹⁷ з'явився друком у 1904 р. для поширення в Росії.

Пояснюючи процес ліквідації автономії Лівобережної України і перетворення її у звичайну провінцію Російської імперії, для прискорення якого використано перехід гетьмана Мазепи на бік Швеції, Грушевський ось так його коментує: "Саме по собі це поступовання Мазепи і його однодумців не представляло собою нічого надзвичайного, нічого нового. Це була тільки одна зі спроб найти опору в якій-небудь зовнішній потузі, щоб звільнитися від московського централізму. Швеція була в числі тих держав, на яку Україна пробувала опертись — ще при Хмельницькому, і тільки через перерви в тій політиці — тридцятилітньої лояльності української старшини, поступовання Мазепи і його товаришів виявилось чимсь особливим. Центральний уряд (Петра I) скористався цим, щоб завдати смертний засуд старому устрою Гетьманщини, її автономії і козацькому самоуправлінню, як дискредитованих "зрадою Мазепи"¹⁸.

Грушевський пояснює причини зміни орієнтації Мазепи дедалі більшим визиском України Москвою, а невдачу гетьмана пояснює тим, що "він числив на свою сильну владу на Україні, але нічого не зробив, щоб здобути довір'я народу"¹⁹.

Для українського читача Грушевський опрацював більш детальну, написану в загальнодоступній (дехто називає — популярній) формі "Ілюстровану історію України"²⁰, без великого наукового апарату, в якій гетьманові Іванові Мазепі присвячено, порівняно з іншими розділами, досить багато місця. Крім того, додано добре дібраних 17 ілюстрацій, які гармонійно доповнюють текст і унаочнюють кроки гетьмана на культурному і церковному поприщі. Але й у цій праці Грушевський критично розглядає різні види і періоди діяльності Івана Мазепи, характеризуючи їх за своїми народницькими критеріями інтерпретації історії.

Представляючи соціальне становище селян, автор стверджує, що не тільки пани, а й гетьманський уряд, зі свого боку, починає приводити "поспільство" до "обиклого послушення підданих" своїм панам, а Мазепа в універсалах 1701 р. признає законною панщину — два дні на тиждень. Ця панщина оздоблювала селян не лише на старшину, але і на гетьмана. "Особливим гнівом дихали люди на гетьмана Мазепу, — пише Грушевський, — підозршаючи, що то він як шляхтич і "поляк", як його прозвали, напосівся завести на Україні польські панські порядки. З великою підозрливістю ставилися до всіх вчинків його і старшини; навпаки, не підозршали в тім руки московського правительства і навіть готові були вірити, що все се діється против його волі. З особливою теж

симпатією зверталися до вождів правобічної козаччини, особливо до Палія, величаючи його як вірного представника свободолюбної і вільної козаччини в протиставленні до Мазепи..."²²

Щоб захистити себе від гніву народного, Мазепа і старшина "заходили собі полки наємні, з усякої наволочі, так званих сердюків, компанійців; просили також московського війська на Україну. Але не робили нічого, щоб знищити причини народного невдоволення, і їх відчуження від народу..."

Загальновідомою є акція Мазепи для розвитку української культури, освіти (Могилянська Академія названа також і Могилянсько-Мазепинською), церкви. Про цю діяльність пише і Грушевський, але при тому намагається і в ній знайти слабкі сторони Мазепи. Він пише: "...Користаючи з великих засобів, які дала йому спадщина по Самойловичу і всякі доходи військові, він дуже жваво заходиться коло будівництва церковного, жертв на духовні й просвітні цілі. Немов щоб заглушити всякі поговорки ворогів, що він чоловік чужий, окатоличений, "лях", заходиться Мазепа коло величних як на той час будівель, головню церковних, обдаровує важніші, найбільш шановані українські монастирі і церкви багатими розкішними будовами, образами, різними дорогими речами, записуючи на кождім місці перед очима і уявою народу свою побожність, прихильність українській народності і культурі і разом — свою славу, могутність, багатство... Без сумніву, ці пам'ятки робили сильне вражіння і на маси народні, викликати подив для гетьманської власті і вельможності. Але через се не зменшалось незадоволення на гетьмана за всі ті явища суспільні й економічні, які будили гнів і ненависть серед народу. В сій сфері Мазепа не показав відповідної розваги і проникливості, хоч ріжні події аж надто сильно накликали його увагу в сей бік — почавши від тих бунтів і розрухів, які піднялися в війську і по Україні против старшини по скиненні Самойловича. Мазепа з старшиною заходилися приборкати народ страхом, затякати: замішаних в тих розрухах ловлено і віддано на ріжні суворі кари, від биття киями включно до кари смерті в ріжних тяжких формах..."

Виступи проти Мазепи Петра Іваненка-Петрика, Семена Палія і навіть козаків Січі ще більше підштовхнули гетьмана до співпраці з Москвою, як опори проти внутрішнього бунту. "Мазепа скаржився цареві, що "не такі страшні запорожці, як цілий український посполитий народ, весь перейнятий своєвільним духом — не хоче бути під своєю властю" і готов кождої хвили перекинутися до запорожців". Інший раз писав гетьман у Москву: "І козаки й посполиті — всі на мене недобрі, всі кричать в один голос: пропадемо до кінця, зайдять нас москати!"²³

На підставі писань близького співробітника гетьмана — Пилипа Орлика Грушевський представляє жахливе життя козаків, яких великоросійські люди примушувати до важких робіт, нищили, грабувати, гвалтували. Прилуцький полковник Горленко звернувся з такими словами до Мазепи: "Як ми за душу Хмельницького завсіди Бога молимо, так, навіпаки, ми і діти наші во вічні роди будемо душу і кості твої проклинати, коли нас за гетьманства свого в такій неволі залишиш"²⁴.

На думку Грушевського, ініціативу скористатися з допомоги шведів, пригадуючи давніші трактати за часів Хмельницького та Виговського, перебрача старшина, щоб "довести до кінця діло, не доведене її предками -- спробувати за поміччю шведською визволити Україну від московської власті"²⁵. У зв'язку з опозицією Петра I щодо приєднання Мазепою Правобережної України гетьман почав думати про зміну свого союзника і про зміцнення національної солідарності. За доказ править "пісня Мазепи", яку оригінально інтерпретує Грушевський: "Ся пісня може служити до певної міри поясненням політики Мазепи. Він хотів сотворити сильну власть гетьманську, оперту на відданій їй старшині,

піднести особу гетьмана високо в очах громадянства і народу і заступити різномисленість демократичного устрою однодушністю монархії, об'єднаної в особі гетьмана. На се й пішли двадцять літ панування Мазепи. Але коли настав час, не зважився старий гетьман сміливо і відкрито покликати Україну до повстання, як писав у сій "пісні". Він все чекав, мудрував до останньої хвили. Правда, що й риск був великий і небезпека страшна"²⁸.

Для Грушевського порозуміння Мазепи і його однодумців з Карлом XII було приречене на невдачу, бо переговори велися настільки таємно, що ні старшина, ні військо, ні народ не знали про змінену політику гетьмана. Грушевський ставить питання: "Не знати, за ким би пішов український народ і старшина — чи за листами царськими, чи за Мазепиним, якби мали волю вибирати між ними. Знаємо, що на Москву і людей великоросійських мали люде жалі великі; але не любили й Мазепи, не вірили йому й уважали досі за найвірнішого прислужника московського. Але тепер не могли вони вибирати. Військо московське вступило в саму середину України, страшно і немилосердно карало всіх прихильників Мазепиних і грозило всім тим же за всяку приклонність до шведа. Військо козацьке було між військами московськими, а з Мазепою було всього яких чотири тисячі козаків! Україна не важилася ворухнутися проти Москви... Навіть з тої старшини, що пішла була за Мазепою до шведів, чимало поверталось назад... Сам Мазепа завагався і завів листування з царем, але кінець кінцем побоявся звіритися на слово Петрове, та й шведи стерegli його пильно..."²⁹

Грушевський звинувачує Мазепу в тому, що він намовив Карла XII зимувати в Україні, "і тим підірвав ще гірше свого союзника: ся зимівка на Україні знищила шведські сили". І хоча Запорізька Січ пристала до шведів, це не врятувало загальне становище в Україні. Після погрому московськими військами Січі настала катастрофа під Полтавою, де розгромлено шведське військо. "Старшина українська, що була ще з Мазепою, піддалася Москві здебільшого зараз по Полтавській битві. Мало хто пішов за Мазепою..."³⁰.

З нагоди 250-річчя підписання Гадяцької унії (16 вересня 1658 р.) і 200-річчя переходу гетьмана Івана Мазепи до Карла XII М. Грушевський відзначив ці дві події — "два граничні стовпи нашого історичного життя" своєю розвідкою "Виговський і Мазепа"³¹. В ній, крім перегляду історичного становища України в згаданих моментах, автор подає і свою оцінку головних персонажів цих актів. Тут нас цікавить тільки І. Мазепа.

На думку Грушевського, автономічна ідея стала "каменем спотикання" у ХVІІ ст. Ця ідея набирала ваги, коли хиталася позиція московської політики, як це було під час Північної війни. Він ставить питання: "Чи був Мазепа щирим автономістом з переконання, який тільки під натиском обставин вислугувався централістичній політиці Петра, чи був тільки кар'єристом, що не журячися власними принципами, плив за вітром, — все одно. Приглушені, але не вбиті автономічні змагання неминучо мусиш вибухнути, коли давній козир автономістів, шведський король, звертався на українську територію. Старому гетьманови, коли б навіть йому самому не дуже були близькі ті автономічні змагання, треба було сильно призадуматися, яке становище йому зайняти в такий критичний момент, щоб не зістатися за дверима автономічного руху..."³².

Грушевський вказує на паралелізм у провідних політичних ідеях як за Виговського, так і за Мазепи; він пояснює, однак, чому кінцевий задум останнього зазнав поразки: "Політику Мазепи стріло повне фіаско. Трудно навіть сказати, як би поставилися до його автономних змагань ширші круги української суспільності, бо їм властиво не лишалося ніякої можності самоозначення. Було очевидно відразу, що сей остан-

ній курс старого гетьмана був пропачий. Його льояльна політика, яку він тягнув до останньої хвилі, понищила всі ті опорні точки, на яких міг би опертися український рух против московської зверхности, а тяжка рука петровського режиму, що налягла зараз на Україну, перегородивши всі дороги для поширення Мазепиної "измены", не лишала місця для ніяких вагань. Крах був неминучий вже наслідком сих, чисто зверніх причин, не кажучи про внутрішній розділ між старшинською верствою автономістів і народньою масою. Се була ахільева пята політики української старшини, що вияснивши і зовсім ясно поставивши чисто політичну програму, не догадувалася обняти нею й соціальні змагання народніх мас, невироблені й невияснені за се півстоліте так, як виробилися й вияснилися постуляти національні й політичні, і через се в своїх автономічних змаганнях натикалася на невірне становище мас, хитро буджених ріжними демагогічними окликами. Але сим разом вони не мали навіть проявити себе.

Полтавська побіда закопала Мазепу і Мазепинців з їх гимнами, підорвала глибоко й автономічні змагання українські взагалі, що більше вже не здобулися на ніяку серйозну акцію політичну в тім давнім стилі, на проголошення української державної ідеї ще коли небудь...

Вдумуючися в тодішню ситуацію, приходжу до переконання, що властиво комбінація Мазепи могла мати будучність, як би не викопав її могилу сам Мазепа своєю боязкістю, як би не задавила її побіда Петра під Полтавою. Більше мата шансів, більше *raison d'etre*, ніж Гадяцька унія..."³³

І хоча політична ситуація на початку XVIII ст., на думку Грушевського, була набагато більш сприятливою для України, щоб під протекцією Швеції стати нейтральною державою між Польщею і Московщиною, однак "Полтавська битва була критичним моментом: побіда 27/VII/1709 дата царству Російському не тільки рішучу перевагу в східній Європі, але й пхнула його на стежку імперіалізму, екстензивної політики, все нових і нових завойовань і прилучень, на цілі два століття..."³⁴

Автор закінчує свою розвідку визначенням негативних наслідків битви під Полтавою для Східної Європи, всього східнослов'янського світу, України і навіть Росії.

Своєрідним продовженням попередньої розвідки була друга стаття Грушевського, написана з нагоди 200-річчя Полтавської битви, "Шведсько-український союз 1708 р."³⁵ Автор вказує на критичний момент для Московщини, в який стався цей союз, і на пропагандивну і терористичну акцію Петра I проти Мазепи і мазепинства в Україні. Він констатує: "Всі оті способи сугестії, вжиті Петром і його помічниками, і особливо кривавий, нестримний терор, практикований ними, зробили своє. Суспільність, народ не здобулися на відповідний критицизм супроти всіх заходів для дискредитування і огидження мазепинщини. Мазепа став для народу "проклятим" завдяки церковній анафемі і таким зостався в народній традиції... Прищепилася офіційна характеристика -що Мазепа все зробив не з любові до України, а "для собственной своей тщетной славы и властолюбия учинил", як запевняв цар у своїх маніфестах; що се був вузький егоїст, в якому кінець кінцем відізваїлася натура польського пана і привела його до плану вернути назад Україну під Польщу, з тим щоб самому стати в ній "самовласним князем". І Грушевський додає від себе: "В народних масах Мазепа ніколи не був популярний як гетьман панський, старшинський і вірний прислужник московського уряду, пильний виконавець царських велінь, що так важко упадати на Україну"³⁷.

Згадуючи про живучість автономістичних змагань, акцію В. Кагшкіста, про гуртки, що одушевлялися ідеями визволення України "з московського ярма" за допомогою якоїсь іншої, конкурентної держави,

Грушевський прагне пояснити ставлення української спільноти й історіографії до Мазепи. Він пише: "Не знаємо, як ставилися до Мазепи і його політики такі спадкоємці мазепинських ідей, але загалом треба сказати, що відносини пізніших поколінь української суспільності до нього були неприхильні. Навіть анонімний автор "Історії Русів", різко осудивши московський уряд за суворі кари над мазепинцями, не поставився скільки-небудь симпатично до Мазепиною замислу... І тільки новіша історіографія, трактуючи українсько-шведський союз 1708 року не як особистий каприз Мазепи, а як діло цілої старшинської верстви, в зв'язку з тодішньою ситуацією і в світлі історії автономічних українських змагань, — починає ставитися до Мазепи й інших діячів цього епізоду більш об'єктивно, без упереджень і неохоти, нагнаної двостолітнім офіційним проклинанням його"³⁸.

Розглядаючи, хто мав вирішальний вплив на зміну української політики — Мазепа чи старшина, Грушевський згадує листа П. Орлика до митрополита Стефана Яворського, з якого виходить, що "старшина була настроєна дуже активно і грала роль чи не головну. Вона рішуче бажала використати даний момент в інтересах української політики, і Мазепі зовсім серйозно треба було рахуватися з можливістю, що коли він сам не стане на чолі цього перевороту, то старшина зробить його без гетьмана, проти царя і проти Мазепи, і протиставить Мазепі іншого гетьмана. Знаючи, як народні маси роздражені на московський уряд і на вірного царського прислужника Мазепу за всі тягарі, які спадати на Україну за останні роки, Мазепа мусив вважати ситуацію незвичайно небезпечною для себе. І коли обставини склалися так, що балансувати між партією московською і шведською далі вже було не можна, то перехід до короля міг бути в очах Мазепи далеко скорше прикрою неминучістю, ніж приємною нагодою, гіркою потребою, а не актом свobodного вибору. Се могла бути для нього *dura necessitas* [сувора необхідність] з огляду на становище старшини, на традиції української політики, ну- і на загальну ситуацію політичну...".

На основі новознайдених матеріалів з шведських архівів про українсько-шведські зв'язки за Хмельниччини і "Короткого виводу [Виводу прав України]" П. Орлика⁴⁰, Грушевський наводить паралель між цими двома документами і підкреслює традицію шведське-українського союзу за Карла X і його внука Карла XII. Для українського історика "перед сею тяглістю традицій відступали на другий план особисті прикмети, мотиви, рахунки діячів. Комбінація, яку насували обставини міжнародної політики, мусила бути використана для розв'язання національної проблеми". За неї було потрібно боротися, терпіти, ризикувати життям, тому Грушевський закликає: "Нині настає час об'єктивної оцінки цього епізоду, і сучасній історіографії кінець кінцем приходиться повторити слова анонімного українського історика [автора "Історії Русів"], який при всій неприхильності своїй до особи Мазепи й особистих його мотивів не міг поставитися інакше як з глибоким співчуттям до всього цього покоління поборників національної правди, які б не були, вірні чи невірні, їх рахунки..."

Відповіддю на антиукраїнську акцію російських шовіністів, які з 1911 р. почали протиставляти національній українській дії регенатів, що покликалися на поступовання гетьмана Богдана Хмельницького, Грушевський виступив зі статтею "Мазепинство" і "Богданівство"⁴². Засуджуючи протиставлення Хмельницького Мазепі, як це започаткував Петро I, котрий всіх українських гетьманів, крім Хмельницького і Скоропадського, атестував зрадниками, Грушевський вважає за свій обов'язок оборонити "пам'ять великого гетьмана" (Хмельницького). Для історика "Ся атестація видана була славному Богданови "оплошно и не справясь съ деломъ", і з становища дійсної історичної правди, коли не

дуже заслужено Мазепа попав в ролю класичного представника українського іредентизму, чи його історичного maximum-а, то вже зовсім абсурдним стає протиставлене йому Богдана, як представника московської лояльності.

Мазепа в дійсності не був ніяким яскравим репрезентантом українського автономізму. Маємо в нашій історії представників української державної ідеї, української самостійності і окремішності даієко різше і сильнійше виражених. У Мазепа до сього не було ні трагічного завзяття Дорошенка, ні безмірної витривалосте Орлика, і просто таки — він за довгий свій вік **не встиг** [підкреслення Грушевського. — А. Ж.] нам себе показати з сього боку! Що таїв він в таємних скритках своєї душі, се зісталося закритим для нас. На зверх — він плив за течією московського централізму, на буксірі московської політики..."⁴³.

Грушевський ще раз хотів підкреслити, що ініціатива українсько-шведського союзу належить старшині, яка "змусила його [Мазепу] в останній хвилі перекинутися з царського служальця в оборонця української свободи од того московського тиранського іга"⁴⁴.

Він пояснює, що це московський уряд своїми страшенними нападами на Мазепу створив з нього трагічну фігуру, а українське громадянство оточило його пієтетом, почало вважати "великим патріотом", "великим гетьманом". "Мазепу зробили українським героєм, представником українського патріотизму тільки урядові нагінки на його ім'я і на його пам'ять, наперекір фактам і дійсним поглядам і настроям українського суспільства і всякі дальші заходи коло того щоб зогидити се ім'я, окрити його соромом і жахом, як символ української "измены" — тільки незмінне далі утверждатимуть і ширитимуть пієтизм до нього, культ його, як представника всього того, що непомірковані спасителі російського единства підтягали і підтягають під понятя "измены"⁴⁵.

Протестуючи проте вжиття назви "Богданівні" для протиставлення "Мазепинцям", Грушевський вважав, що "Хмельницький був не тільки яскравий автономіст, аде й доста свідомий носитель державної української ідеї. Він стояв в опозиції московській політиці, а перед старшиною рішуче говорив, що з Москвою треба розірвати і шукати собі іншої протекції й помочі... Мазепа і його кружок, входячи в союз з Карлом XII, вважати себе зовсім щиро нічим іншим, як тільки продовжателями Богдановими, виконавцями історичного заповіту великого гетьмана — визволення України і народу українського"⁴⁶.

Остання оцінка Грушевським діяльності гетьмана Івана Мазепа датується 1915 р. у майстерній полеміці українського історика з Юліаном Кулаковським, професором класичної фітології Київського університету. Грушевський у статті "Ветхий прах" відповідає свому колишньому професорові на статтю "Русским людям, именуящим себя "украинцами", вмещеній у "Кієвлянині" 19 вересня [1915] -- шовіністичній газеті В. Шульгіна, органі "поступових націоналістів". Кулаковський звинувачує Грушевського в австрійській пропаганді, підготовці "українського легіону добровольців" (Українських січових стрільців) й у фальсифікації російської історії. Для цього кївський професор наводить "Ілюстровану історію України", в якій, мовляв, автор підносив і заслуги Мазепа і подвиг Капніста. Цей закид в сторону Грушевського дав йому ще раз можливість висловитися про українського гетьмана. Він пише: "Заслуга Мазепа" — се, мабуть, зазначена в моїй "Історії" всіми знана щедрість Мазепа для церковних будов й жертв на культурні й просвітні цілі, якою він старався перемогти загальну недовіру до нього, як до чужої людини, "ляха"; сю культурну діяльність, метою котрої було прикрасити дуже непопулярні, антидемократичні й антинаціональні стори Мазепаіного правління, оцінюється в моїй книзі більш ніж повз-

держливо, коли одже на основі наведеного в ній матеріалу п. Кулаковський бажає говорити про "заслуги" Мазепи, він повинний говорити про них від себе самого, а не киваючи в мій бік.

До речі зазначу, що й загалом нема нічого безпідставнішого, ніж нав'язування в патрони сучасному українству саме Мазепи. Його діяльність, його кар'єра, будована не на політичних чи національних українських ідеалах, не на солідарності з широкими масами, а на угодливості московському централізму, московському двору, перед котрим Мазепа вічно скаржився на українську нельояльність та на вороже до нього відношення українського народу, ніколи не користалася популярністю в українськiм русі; придбати Мазепі сеї популярності не спромоглося навіть і згадане мною його показне меценатство. Послідовні представники національної української ідеї занадто мало мають спільного з сею історичною особою. Одже прізвисьце "Мазепинців", котре останніми часами починають уживати й публіциста навіть не дуже правого напрямку, б'є помімо ціни, не зачіпаючи тих, кому його прикладається"⁴⁸.

Більше Грушевському не доводилося повертатися до теми особи Мазепи ні за Центральної Ради, ні у Відні, ні під час його праці у ВУАН у Києві.

Історичні дослідження про гетьмана Івана Мазепу багаті. Про нього, найбільше від інших українських історичних персонажів, знає світова література. Українська історіографія представляє Мазепу визначною постаттю козацької доби, яка після "руїни" започаткувала новий період, коли Україна виступила з новими, своєрідними вартостями в культурному, церковному, економічному, політичному житті. Він і його співробітники висунули яскравий ідеал незалежної України. Для майбутніх поколінь цього вистачаю, щоб витворити культ Мазепи, навіть коли це сталося наприкінці життя гетьмана, всупереч його попередній діяльності і навіть коли велика спроба не завершилася успіхом.

В інтерпретації Михайла Грушевського, на основі розглянутих праць і статей про Івана Мазепу, виходить досить чорний портрет "Великого гетьмана". На це є низка причин. В оцінці Грушевського немаіо заважило його народницьке світовідчуття, яке надавало перевагу соціально-економічним і просвітньо-культурним над політично-державними аспектами суспільного життя. У Грушевського народні рухи, соціальні ревендикації, доля селянства яскравіше представлені, ніж дія визначних історичних осіб. Еволюція Грушевського від народництва в сторону державницького мислення, що відчувається з періоду української державності 1917—20 рр., згодом, під час перебування в Києві після 1924 р., не була завершеною через обставини радянської дійсності; якби не рестриктивні умови, напевне, український історик у іншому світлі показав би гетьмана Івана Мазепу.

Є ще й інше пояснення оцінки Грушевським особи Мазепи. Про гетьмана він писав до 1915 р., коли стояв на позиціях автономізму і федералізму в складі російської держави, намагався "ліпше уложити відносини українсько-великоруські". Про них він писав: "Я не сумніваюся, що як би Україна була визволена від примусового московського централізму і нівеляції, то в ній (і так само на Білоруси) розвинулися б свобідні потяги (гравітація) до великоруського світу, як найбільше близького, тісно зв'язаного культурною спільністю, історичною традицією, спільною спадщиною Київ"⁴⁹.

У згаданій полемічній статті з Ю. Кулаковським Грушевський уточнював на той час своє політичне кредо: "Людям, котрі хоч трохи стежили за моїми статями, досить добре відомо, що я, подібно тим українським течіям в Росії, до котрих я прилучався, зовсім не поділяв поглядів так званої "австрійської орієнтації" й розв'язанне українського питання в Росії бачив в не якимсь відірванню українських земель від неї,

а в урегулюванні його законодавчим шляхом, спільними заходами поступового українського й російського суспільства, в межах російської державности, на основі розвою конституційного устрою, краювої самоуправи й національного самоозначення. До сього й прямуваїа вся політична діяльність, як моя (наскільки я міг нею займатися), так і інших представників українського громадянства за останні роки, і се лише свідчить, як міцно ми всі вірили (ще й тепер віримо, не зважаючи на все пережите за сей останній рік) в розв'язанні українського питання означеним вище шляхом".

Ще навіть під час революції 1917 р. Грушевський писав: "Українці в політичній справі хочуть утворити широку національно-територіальну автономію України в складі федеративної російської республіки"³⁰.

У розпалі російсько-української війни, на початку 1918 р., Грушевський виступив зі статтею "Кінець московської орієнтації"⁵¹, ате тоді він уже не писав про Мазепу.

Як вже було сказано, Мазепа і Грушевський були поборені окупантом. Але окупантові не вдалося викреслити з пам'яті народу ці визначні особистості української історії, їхня пам'ять стала живою в сучасній Україні. Доказом цього є цікава анкета "Дума про Україну", проведена редакцією "Літературної України" у жовтні 1991 р. В ній серед інших було запитання, які три з названих редакцією 15 історичних осіб викликають у читачів найбільшу симпатію. Виявилось, що перші три місця здобули: Т. Шевченко (87,94 %), М. Грушевський (52,53 %) і І. Мазепа (49,61 %). Крім голосування читачів, відбулося голосування експертів, яке незначною мірою відрізняється від думки всього читачького загалу: експерти віддали М. Грушевському і І. Мазепі однакову симпатію, а саме 55,32 %. Редакція це прокоментувала так (і ми цілком згодні): "Переважну ж частину симпатій у більшості респондентів "ЛУ", причому у всіх вікових групах і у всіх регіонах України, отримати Т. Шевченко, М. Грушевський і І. Мазепа -- генії українського народу, які, на думку читачів газети (і не тільки їх!), були основними носіями державницької ідеї, зробили найбільший вплив на дух, волю і свідомість нації..."⁵².

¹ Hrushevs'kyi Mykhailo 1866– 1934. Bibliographic Sources. Editor L. R. Wynar. New York-Munich-Toronto, 1985. - P. XVIII.

² Грушевський М. Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії Східного Оювянства. Стаття по славяноведенію, вып. I, під ред. акад. В. І. Данайського. – СПб. Імператорська Академія Наук. 1904. – С. 298– 304.

³ Грушевський М. Історія України-Руси в 10-ти томах. Львів-Київ, 1898-1936.

⁴ Грушевський М. Очеркь історії українскаго народа. – СПб, 1904.

⁵ Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ-Львів, 1911; Київ-Відень, 1921.

⁶ Грушевський М. Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ. – СПб, 1914.

⁷ Przewdzieski. O Mazepie. Athenaeum, I, Wilno, 1842; Грушевський О. По катастрофі 1708. Розквартирування російських полків на Україні // Записки НТШ. - Т. 78. Львів, 1907; Jensen A. Mazepa. Historiska bilder Iran Ukraine och Karl XII's dagar. Lund, 1909; Грушевський О. Конфіскація земель у мазепинців // Записки НТШ. - Т. 92. Львів, 1909; Томашівський С. Причинки до історії Мазепинщини // Записки НТШ. – Т. 92; Львів, 1909; Будзиновський В. Гетьман Мазепа. Львів, 1909; Нью Йорк, 1916; Vorgeshaek E., Martel R. Vie de Mazepa. Paris, 1931; Крупницький Б. Гетьман Мазепа в освітленні німецької літератури його часу. Жовква, 1932; Андрусяк М. Зв'язки Мазепи з Лещинським і Карлом XII // Записки НТШ. – Т. 152. Львів, 1933. Борщак І. Мазепа, людина і історичний діяч. // Записки НТШ. – Т. 152. Львів, 1933; Doroschenko D. Hetman Mazepa, sein Leben und Wirken. Zeitschrift für Osteuropaische Geschichte. – №II. – 1, 1933; Андрусяк М. Мазепа і Правобережжя. Львів, 1938; Смаль-Стоцький Р. (ред.). Мазепа. Збірник. -Т. I–II. Варшава, 1938–39; Крупуський В. Hetman Mazepa und seine Zeit (1687– 1709). Leipzig, 1942; Крупуський В. Мазепа в світлі психологічної методи. Авсбург, 1949; Сичинський В. Іван Мазепа. Людина і меценат. Філадельфія, 1951; Manning C. A. Hetman of Ukraine Ivan Mazepa. New York, 1957; Nordmann C. J. Charles

XII et G Ukraine de Mазера. Paris, 1938; О г л о б л и н О . Гетьман Иван Мазепа та його доба. Нью-Йорк-Париж-Торонто, 1960; Ivan Mazepa. Hetman of Ukraine. New York, 1960; К е н т р с ч у н с к у й В . Mazepa. Stockholm, 1962; М а с к і в Т. Mazepa im Lichte der zeitgenossischen deutschen Quellen // Записки НТШ, Т. 174. Мюнхен 1963; М а с к і в Т. Prince Mazepa. Hetman of Ukraine in Contemporary English Publications, 1687–1709. Chicago, 1967; Babicki H. The Mazepa Legend in European Romanticism. New York, 1974; S u b t e l n y O. (ed.). On the Eve of Poltava: The Letters of Mazepa to Adam Sieniawski, 1704–1708. New York, 1975; S u b t e l n y O. The Mazepists: Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century. New York, 1981; J o u k o v s k y A . Mazepa et la France de Louis XIV. Echanges, №8. Paris, 1982; М а с к і в Т. English Reports on Mazepa: Hetman of Ukraine and Prince of the Holy Roman Empire, 1687–1709. New York-Munich-Toronto, 1983; Мацьків Т. Гетьман Иван Мазепа в західноєвропейських джерелах. 1687–1709. Мюнхен, 1988.

⁸ Б і л о к і н ь С . Михайло Грушевський // Літературна Україна. 1988. — 21 липня; С а р б е й В. До питання про наукову спадщину академіка М. С. Грушевського // Укр. іст. журн. 1989. — №0; В и д р і н Д. Михайло Грушевський — президент і вчений // Філософська і соціологічна думка. 1991. — №8; Г р а н о в с ь к и й Б . В. (ред.). Академік Грушевський. Матеріали до бібліографії (1914–1934 рр.). - К., 1991; Д а ш к е в и ч Я. Михайло Грушевський і початок організації української науки // Вісник АН УРСР. 1991. — №2; К о п и л е н к о О. Я був і зостався федералістом // Радянське право. 1991. — №6; П р і ц а к О. Історіософія Михайла Грушевського. У кн.: М. Г р у ш е в с ь к и й. Історія України-Руси. — Т. 1. — К., — 1991; Демиденко А. П., Ш е в ч е н к о Ф. П. (ред.). Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. К., 1992; Толочко П. Перший історик України-Руси // Київська старовина. - 1992. — №2; П и р і г Р. Я. Життя Михайла Грушевського. Останнє десятиліття (1924-1934). К. 1993; Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М., М. С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. К., 1993.

⁹ Назва, яку вживали деякі історики, також назва Історичного роману Федора Дутки "Великий гетьман" (1936; третє видання. Авгсбург, 1948).

¹⁰ Грушевський М., Уманець Ф. М. Гетьманъ Мазепа, историческая монографія. СПб, 1897. - С. 1+455+III // Записки НТШ. - Т. 21, 1898. - С. 20-23.

* Костомаровъ Н. И. Мазепа. Историческая монографія. Москва, 1882; Мазепа и Мазепинцы. Историческія монографіи. Изд. второе. Историческія монографіи и исследование Николая Костомарова. Томъ шестнадцатый. СПб, 1885.

² ЗНТШ, Т. 21, 1898. - С. 20.

³ Там же. - С. 20-21.

⁴ Там же. - С. 21.

⁵ Там же. - С. 22.

¹⁶ Там же. - С. 23.

⁷ Там же. - С. 22.

¹⁸ Проф. Мих. Грушевській. Очерк истории украинского народа. СПб, 1904.

⁹ Там же. - С. 292.

²⁰ Там же. - С. 293.

¹¹ Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ-Львів, 1911; останнє поширене прижиттєве видання "Дніпросоюзу" (Київ-Відень, 1921), яке було перевидане Інститутом української археографії у Києві 1992; цитати за цим виданням.

²² Там же. - С. 340.

¹³ Там же.

⁴¹ Там же. - С. 341, 343.

¹⁵ Там же. - С. 346, 347.

* Там же. - С. 348.

¹⁷ Там же. - С. 349.

¹⁸ Там же. - С. 351.

¹⁹ Там же. - С. 354, 355.

¹⁰ Там же. - С. 356.

³¹ Літературно-Науковий Вістник, Львів-Київ. Т. XLVI. Червень, 1909. — С. 417 — 428. Ця стаття була передрукована у збірнику: М. Г р у ш е в с ь к и й . З політичного життя Старої України. Розвідки, статті, промови. К., 1917. - С. 89—101. Цитати за першим виданням. Є й польське видання: Wyhowski I Mazepa. Przegląd Krajowy, Kijuw. — № (14-16. VII. 1909). - С. 4—7.

¹ Там же. - С. 424.

³ Там же. - С. 426.

^w Там же. - С. 427.

⁵ ЗНТШ. Т. 92. Львів, 1909. — С. 7—20. Ця стаття була надрукована латинською транскрипцією у збірнику "Z dziejów Ukrainy" за редакцією В. Липинського. Київ, 1912. — С. 639—651. Її вмістив М. Грушевський у згаданому збірнику "З політичного життя Старої України", К., 1917. - С. 102—116. Останньо вона була передрукована у збірнику "Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. К., 1992. -С. 42—56. Цитати з останнього видання.

³⁶ Там же. — С. 46.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же. - С. 47.

⁹ Там же. - С. 48.

⁴⁰ Знайдений пізніше І. Борщаком в архіві Дентевілів у Франції і виданий у "Старій Україні", I—II, 1925; і окрема відбитка "Вивід прав України". Львів, 1925.

¹ Шведсько-український союз 1708р. Цит. твір. — С. 55— 56.

² Літературно-Науковий Вістник. Т. LVII. Січень-март 1912. — С. 94— 102. Ця стаття була передрукована у згаданому збірнику "З політичного життя Старої України". К., 1917. — С. 117— 126. Цитати з першого видання.

⁴ Там же. - С. 94- 95.

¹⁴ Там же. — С. 95.

⁶ Там же. - С. 96- 97.

⁶ Там же. - С. 97- 99.

⁷ Ця стаття була вміщена у ж. "Украинская жизнь" (Москва, 1915. №10), також у часописі "Речь" (№81 (1/X). 1915). Ми використали рукописний матеріал, знайдений у архівах НТШ у Сарселі. Цитати за цим останнім.

⁸ Там же. - С. 8— 9.

^{4 9} Г р у ш е в с ь к и й М . Виговський і Мазепа // Літературно-Науковий Вістник. Т. XLVI. Червень 1909. - С. 428.

⁹ Г р у ш е в с ь к и й М . Якої автономії І федерації хоче Україна. Видання Союзу Визволення України. Відень, 1917. — С. 3. Це передрук брошури М. Грушевського, що вийшла у Києві 1917 р. під заголовком "Якої ми хочемо автономії і федерації" (чотири видання).

³ Г р у ш е в с ь к и й М . На порозі нової України. Гадки і мрії. К., 1918. — С. 9— 13; передрук у книзі "На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріяли", виданої Українським Історичним Товариством за ред. Л. Винара, 1992 р.

² Літературна Україна. 1992. — Січень.